

УДК 321.7:316.32

І.В. Головка

ПЕРСПЕКТИВИ ВТІЛЕННЯ СТАНДАРТІВ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ: ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИЙ РІВЕНЬ

Визначено перспективи становлення ліберальної демократії на політико-культурному рівні. Обґрунтовано, що культура є важливим, якщо не визначальним, чинником розбудови повноцінного ліберально-демократичного суспільства, основою для формування цілісної культурно-національної ідентичності. Відзначено, що освіта відіграє вагомий роль у сприйнятті ідей лібералізму, оскільки незмінною і вирішальною залишається головна соціальна функція лібералізму – стимулювати, осучаснювати суспільство.

Ключові слова: суспільство, культура, лібералізм, освіта, демократія, свобода.

Определены перспективы становления либеральной демократии на политико-культурном уровне. Обосновано, что культура является важным, если не определяющим, фактором становления полноценного либерально-демократического общества, основой для формирования целостной культурно-национальной идентичности. Отмечено, что образование играет значимую роль в восприятии идей либерализма, поскольку неизменной и решающей остается главная социальная функция либерализма – стимулировать, осовременивать общество.

Ключевые слова: общество, культура, либерализм, образование, демократия, свобода.

The prospects of becoming a liberal democracy in the political and cultural level are identified. It is proved, that a culture is the important factor of becoming of valuable liberal and democratic society, basis for forming of integral cultural and national identity. Noted, that education plays an important role in the perception of liberal ideas, core is the main social function of liberalism - to stimulate, makes the society is modern.

Key words: society, culture, liberalism, education, democracy, freedom.

Постановка проблеми. Аналіз соціально-політичних подій кінця ХХ – початку ХХІ ст. дозволяє стверджувати, що процеси демократизації в сучасному світі набувають небачених масштабів поширення та розгортання. Тому на сьогодні осмислення проблем демократизації та переходів – зокрема до ліберальної демократії – у сучасній науці набуває особливої актуальності. В Україні лібералізм наявний декларативно, бо його індикатори – партії та ліберальна економічна реформа – засвідчують його слабкість у політичній системі країни. У культурному та мовному аспектах є певні прояви

застосування ліберальних методів, що ставить перед Україною завдання формувати своє бачення та власний сценарій соціально-політичного розвитку [4].

Аналіз актуальних досліджень. Постановка проблеми спирається на результати наукових досліджень західних теоретиків у різних галузях суспільно-політичного знання: Дж. Бентама, І. Валлерстайна, Т. Гоббса, Дж. Грея, М. Грондона, Л. Даймонда, Р. Даля, І. Канта, Дж. Локка, Л. фон Мізеса, Дж. Ст. Мілля, Ш.-Л. Монтеск'є, А. Сміта, Г. Спенсера, А. де Токвіля, Ф. Фукуями, Ф. А. фон Хайєка, Д. Хелда, К. Шміттєра, Й. Шумпетєра та ін.

Метою статі є виявлення ключових умов ефективного функціонування інститутів ліберальної демократії у контексті аналізу основних детермінантів формування ліберальної демократії (культура, освіта).

Виклад основного матеріалу. Дослідник М. Грондона виділяє два типи культури, а саме два ідеальні типи систем цінностей: одна – повністю сприяє політичному та економічному розвитку (прогресивна культура), а інша – повністю йому суперечить (резистивна культура) [6, с. 62–72]. Ця типологія охоплює двадцять факторів, які по різному розглядаються в культурах, що сприяють чи чинять опір розвитку та демократизації, зокрема переходу до ліберальної демократії.

Зупинимось на аналізі тих двадцяти культурних факторів, які належать прогресивній культурі, що в свою чергу сприяє становленню ліберальної демократії. Це, насамперед: релігія, віра в особистість, моральний імператив, концепції багатства, погляди на конкуренцію, поняття справедливості, цінність праці, бачення демократії, освіта, важливість корисності, менші чесноти, фокус на часі, раціональність, влада, світогляд, погляд на життя, порятунок від світу чи у світі, дві утопії, природа оптимізму, роль плюралізму.

Розглянемо фактор *релігії*. У ст. 35 Конституції України, написано: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно

відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» [12]. Це підкріплюється тим, що в Україні функціонує достатньо багато релігійних течій та організацій [17].

Що стосується фактору *віри в особистість*, то головним двигуном ліберального демократичного розвитку є творчість і робота людей. Саме клімат свободи, що дає їм контроль над власною долею, змушує їх прагнути і винаходити. Якщо люди відчують, що за них відповідають інші, індивідуальні зусилля слабшатимуть. Довіра до особистості, віра в особистість є елементами сприятливої для розвитку ліберальної системи цінностей. У суспільстві, що довіряє, очевидно є готовність прийняти ризик того, що особистість може робити вибір, який суперечить бажанням уряду.

У політичну культуру українців майже не закладена *відповідальність*. Люди завжди охоче перекладають тягар відповідальності на інших, у цьому випадку – на державу. А тим, хто при владі, це дає можливість триматися біля керма, спекулюючи на таких настроях. «Жодна економіка не зможе витримати такого навантаження соціальними трансфертами, які повісили на українську економіку. А населення, незадоволене ступенем відповідності рівня свого життя тому ідеалу, який у нього різними способами сформувавши, чомусь вважає, що держава йому винна, і чекає від неї дедалі більших і більших соціальних виплат. Провокуючи політиків цими своїми очікуваннями на обіцянки. Жоден політик, який іде на вибори, не відмовиться від того, щоб дати багато обіцянок – адже інакше його не оберуть» [13].

Стосовно *морального імперативу* можна зробити висновок, що у сприятливих для розвитку культурах існують загальноприйняті закони і норми, які не є надмірно вимогливими, а тому їх можна виконувати. Моральний закон і соціальна реальність фактично співпадають.

Зазначимо, що згідно з *концепціями багатства*, у сприятливих для розвитку суспільствах, багатство, передусім, складається з того, що ще не існує. У розвинутому світі головне багатство міститься у багатообіцяючих процесах інновацій. У суспільствах, що опираються розвитку, справжні цінності

містяться, наприклад, у сьгоднішніх комп'ютерах, тоді як сприятливі для розвитку суспільства зосереджуються на наступному поколінні комп'ютерів.

Зокрема, фактор *поглядів на конкуренцію* передбачає, що суспільства, які сприяють розвитку, характеризуються необхідністю конкурувати задля досягнення багатства і досконалості не тільки в економіці, але й у будь-якій сфері суспільства. Фактично, можна стверджувати, що конкуренція для українців має стати формою співпраці, при якій обидва конкуренти отримують користь від того, що їх змушують робити якнайкраще, так само як в спорті. Конкуренція виховує демократію, капіталізм і розбіжності у поглядах.

Фактор *справедливості* характеризується тим, що сприятливе суспільство визначає розподілену справедливість як те, що стосується інтересів і майбутніх поколінь також. Часто в таких суспільствах схильність до споживання є меншою, а схильність до заощадження – більшою.

Фактор цінності (престижу) праці. У суспільствах, що чинять опір розвитку, праця не ціниться високо. Підприємець є підозрілим; фізично працюючий є також підозрілим, правда меншою мірою, оскільки він повинен працювати, щоб вижити. На вершині драбини престижу – інтелектуали, митці, політики, релігійні лідери, військові лідери [3, с. 44–271].

Фактор плюралізму з'явився ще за часів Мартіна Лютера (XV ст.), коли вільне трактування Біблії стало релігійним першоджерелом інтелектуального плюралізму у часи панування догматизму у християнському світі. Саме «допитливий розум» – це те, що створює інновації, а інновації є двигуном економічного розвитку. Ортодоксальні суспільства, включаючи колишній Радянський Союз, пригнічували інновації. Розвал Радянського Союзу слід великою мірою пов'язувати з його зацикленням на марксистсько-ленінській ортодоксальності та відмовою від будь-якого прояву плюралізму. Підсумовуючи, слід сказати, що в становленні ліберальної демократії плюралізм відіграє дуже важливу роль.

Розглядаючи роль *освіти*, зауважимо, що система цінностей, яка сприяє розвитку, виховує особистості, які є новаторами. Освіта – головний інструмент

такого виховання. Однак, форма освіти повинна давати змогу особистості відкривати свої істини, а не диктувати, що є істиною. Лібералізація вищої школи в Україні («Болонський процес»), засвоєння студентами принципів свободи і одночасно відповідальності за свій вибір сприятиме тому, що тільки вільна людина, яка засвоїла навички прийняття рішень і несе за них відповідальність, може по-справжньому бути свідомим громадянином, мобільним професіоналом [11, с. 220–226].

Фактор *важливості корисності* полягає в тому, що розвинутий світ сторониться недоведених теорій і надає перевагу тому, що можна практично перевірити і що є корисним. Розвинуті суспільства цінують ряд *менших цінностей*, які фактично є недоречними в традиційних культурах: добре виконана робота, ввічливість, пунктуальність. Все це доповнює ефективність і гармонійність людських відносин. Тим не менше, менші чесноти є типовими для суспільств, в яких люди більше зважають на потреби інших.

Фокус на часі. Існують чотири категорії часу: минуле, теперішнє, досяжне майбутнє і віддалене майбутнє. Часовим фокусом для провідних суспільств є досяжне майбутнє, бо це єдині часові рамки, які можна контролювати чи планувати [8].

Для сучасного світу типовим є наголос на *фактор раціональності*. Раціональна особа наприкінці дня отримує задоволення відповідно до результату, прогрес є наслідком великої кількості малих здобутків [5]. У раціональних суспільствах *сила (влада)* базується на законі. Коли встановлено верховенство права, суспільство функціонує відповідно до раціональності, яку філософи (наприклад Дж. Локк, Д. Юм, І. Кант) приписували космосу – природному закону.

У культурі, що сприяє розвитку, *світогляд* розглядають як налаштування до дії. Світ очікує на людину, яка хоче зробити щось, щоб його змінити. У прогресивній культурі погляд на життя – «це те, що я роблю, що б не сталося – я протагоніст. У резистивній культурі життя – це те, що стається зі мною – я мушу цьому підкоритися» [14, с. 120–125]. Для прогресивних суспільств

порятунок в іншому світі залежить від успіху індивідуальних зусиль у трансформації цього світу (символом такого бачення є підприємець). Культура, що сприяє прогресу має певну долю *утопізму* [18]. У прогресивній культурі світ поволі рухається до віддаленої утопії через творчість та зусилля особистостей. Один з останніх проявів утопізму був під час візиту папи Іоанна Павла II до Індії в 1986 і 1999 рр., де він наполягав на праві на гідне життя без бідності і, водночас, заперечував контроль над народжуваністю.

У культурі, що прихильно ставиться до розвитку, *оптиміст* – це рішуча людина, яка робить все, що потрібно, щоб гарантувати кращу долю, і переконана: що б він чи вона не робили, це буде мати значення. Два бачення демократії характеризуються тим, що резистивна культура – спадкоємиця традиції абсолютизму, навіть якщо вона набирає форму популярної демократії Ж.-Ж. Руссо, яка не допускає ніяких юридичних обмежень чи інституційного контролю. У такому випадку, абсолютна влада короля передається народу. Ліберальна демократія характеризує бачення демократії у прогресивній культурі: політична влада розподілена між різними гілками і визнається верховенство права.

Культура відіграє значно важливішу роль у становленні ліберальної демократії, ніж це описувалося в літературі останніх двох десятиліть ХХ ст.. Схоже, що синдром цінностей довіри, толерантності, добробуту й участі у прийнятті рішень, виявлений параметром виживання/самовираження, є особливо важливим. Ліберальна демократія не досягається простим запровадженням інституційних змін чи через маневрування еліти. Її виживання залежить від цінностей і вірувань звичайних громадян.

Тому культура є важливим, якщо не визначальним, чинником розбудови повноцінного ліберально-демократичного суспільства, основою для формування цілісної культурно-національної ідентичності. Так само, як демократичні інституції базуються на здоровому громадянському суспільстві, так і громадянське суспільство має попередників і передумови на рівні культури. Особливо актуальним це питання постає в українській перспективі.

Українська держава, здобувши незалежність і прагнучи втілення ліберальної демократії в умовах глобальної гуманітаризації людства, повинна оптимально визначати зміст, цілі та пріоритети стратегії формування ментальної (духовної) сфери. Для цього потрібно водночас відкривати перед індивідом широкі перспективи діалогу цивілізацій та опанування глобальних ліберальних цінностей [3, с. 176]. Наразі, людство формує гуманітарний світогляд, основою якого є ліберально-демократичні цінності.

Для реалізації «людино центричної» («ліберальної») моделі розвитку українського суспільства необхідно зробити гуманітарну політику пріоритетною в державі. Це означає, що головним джерелом, основою і критерієм розвитку сучасного суспільства та держави мають бути культура, наука, освіта, а для цього необхідно сформувані нові підходи до політики в галузях культури та духовної сфери.

У кризових, надто повільних трансформаційних процесах українська суспільна свідомість повільно переорієнтовується на загальнолюдські ліберально-демократичні цінності, бо усвідомлює, що немає альтернативи конституційній демократії та ринковій економіці. Культура в умовах глобалізації та соціально-політичних змін є важливим фактором консолідації українського суспільства. Саме на основі культури як системи цінностей, які спираються на ліберальну традицію, можлива консолідація українського народу, побудова громадянського суспільства та становлення ліберальної демократії [9].

Що стосується України, то попри достатньо високий рівень освіти, яким вирізняється її населення з-поміж інших країн світу, значна частка людей не має системних, цілісних знань щодо політики лібералізму, що, безперечно, у багатьох випадках пов'язане з особливостями політичної соціалізації за часів СРСР. Наприклад, 63%, населення вважають що Україні потрібна демократія, 67% – свобода, і лише 24,8% вбачають потребу України у лібералізмові, причому, практично така ж частина населення (23,9%) вважає його явищем непотрібним [7] (див. табл. 1).

Соціологічні дослідження свідчать про те, що достатньо часто люди не розуміють глибинного значення терміну «лібералізм». Результатом такого нерозуміння стає відокремлення поняття «лібералізму» від поняття «свободи», в той час коли їх кореляція не підлягає сумніву.

Таблиця 1.

**Розподіл відповідей респондентів на питання:
«Як Ви вважаєте, чи потрібні зараз Україні» [14]:**

	Безумовно, так	Скоріше так	Наскільки так, настільки й ні	Скоріше ні	Безумовно, ні	Важко сказати
Демократія	34.9	28.2	14.5	4.7	5.3	12.2
Лібералізм	11.3	13.5	24.6	13.4	10.5	26.6
Свобода	42.6	24.4	15.0	4.8	2.3	11.0
Порядок	79.9	13.3	1.4	1.7	0.6	3.1

Тобто, спостерігаються цікаві особливості підтримки різних ідеологій з боку громадян. Наприклад, підвищуються (у порівнянні з іншими роками) показники підтримки суспільством ліберальної (2,7%) та християнсько-демократичної (3,3%) течій. Цей факт суперечить традиційній для українських аналітиків тезі стосовно того, що вплив комуністичної ідеології пояснюється радянською ментальністю частини населення і нівелюється протягом часу в силу демографічного зменшення прихильників комунізму.

Виходячи з цих емпіричних даних, а також показників підтримки ліберальних ідеологічних течій з боку українського суспільства, мусимо погодитися з М. Михальченком, який зазначав, що «ліберальні, соціал-демократичні, християнсько-демократичні, консервативні, республіканські ідеї дуже повільно входять у духовний простір українського суспільства. Це, скоріше, «модний одяг» у мисленні невеликих груп інтелігенції, ніж сектори масової свідомості» [15, с. 29]. Проте стан суспільної свідомості українців

свідчить, що в країні зростає попит на лівоцентристську ідеологію – він має тенденції до посилення в усіх регіонах країни протягом останніх років. Із цього не витікає необхідність створення або реабілітації відповідного партійного бренду, який мав дуже мало спільного із реальними соціал-демократичними принципами. Йдеться скоріше, про цінності демократії, прозорості, які були б поєднані з високим рівнем економічного добробуту, підвищенням рівня життя та зменшенням соціального розшарування, корупції, криміналізації, що повинно знаходити відповідність у реальній політиці, а не в назвах партій чи популістських програмах [1, с. 144].

В Україні лібералізм поки не став масовою ідеологією. Вимоги свободи особистості та підприємництва, обмеження втручання держави в бізнес, культуру і особисте життя громадян наразі мало хто розділяє.

Розмірковуючи над низькою популярністю ідей лібералізму в Україні, слід узяти до уваги і такий факт: респонденти, відповідаючи на питання про свої ідеологічні переваги, так чи інакше орієнтуються на те, що у них «на слуху», і вже з цього вибирають щось «найбільш симпатичне». Так влаштована людська психіка, що відоме і знайоме сприймається як краще. Відповідаючи на питання, респондент визначає свої ідеологічні пріоритети, виходячи не з раціональних підстав і вивірених в жарких дискусіях світоглядних позицій, а перш за все – «з реклами» (згадуючи те, «про що говорять») [3, с. 67]. Якщо взяти це до уваги, то низьку популярність ліберального ідеологічного напрямку можна тлумачити як показник ситуації, при якій з ліберальним «брендом» жодна політична сила серйозно не працювала.

Ще одне міркування стосовно несприятливого ставлення українців до лібералізму. Окрім рівня популярності партій, який у свою чергу впливає і на популярність відповідних ідеологій, важливу роль відіграє те, що тривалий час соціально-економічні зміни українського суспільства означувалися в ЗМІ не інакше, як «ліберальні реформи». Останнім часом ліберальна риторика в українських ЗМІ якось згасла, але стійка асоціація лібералізму з наявними соціально-економічними процесами в суспільній свідомості залишилася. Тим

самим, відмовляючи в підтримці ліберальному ідеологічному напрямку, респонденти, можливо, перш за все виражали протест проти своєї матеріальної невлаштованості, проти того, що панує навколо «ліберального реформування», і, нарешті, проти соціально-економічної політики держави [2].

Існує також інший аспект актуальності лібералізму. Більшість класичних ліберальних принципів сьогодні сприймається як «загальнолюдські цінності» або «природні права людини». Серед них можна назвати такі, як ідея самоцінності індивіда і його відповідальності за свої дії; ідея приватної власності як необхідної умови індивідуальної свободи; принципи вільного ринку, вільної конкуренції та вільного підприємництва, рівності можливостей; система розділення влади, стримувань і противаг; ідея правової держави з принципами рівності всіх громадян перед законом, терпимості і захисту прав меншин; гарантія основних прав і свобод особистості (совісті, слова, зборів, створення асоціацій і партій); загальне виборче право тощо [4, с. 367–375].

Без більшості з перерахованих цінностей важко уявити сучасну європейську цивілізацію. А те, що такі цінності і права вже не завжди ідентифікуються зі своїми ліберальними витоками, лише говорить про всю ту значимість, яку ліберальна ідеологія має в сучасній загальнолюдській культурі. Українське суспільство ще не до кінця зуміло освоїти цей загальнолюдський пласт культури. Наприклад, це стосується поняття відповідальності – одного із засадничих концептів лібералізму.

У процесі формування української культури, як зазначалося вище, майже не закладено пріоритетності значення категорії відповідальності для державотворчих демократичних процесів. Саме тому українці завжди охоче покладаються на державу, знімаючи, таким чином із себе відповідальність за власні дії.

Однак питання свободи громадян та обов'язків індивідів і держави одне перед одним залишилося відкритим. У концептуальних експлікаціях індивідуальної відповідальності ліберали розробили теорію індивіда, котрий свідомий відповідальності за свої вчинки. Різноманітні соціальні зміни (поява

багатокультурних середовищ, проблеми гендерних та національних меншин, які заявили про своє існування), призвели до розвитку плюралістичного характеру лібералізму та ідеї терпимості іншості. Такі зміни стали причиною повернення державі певних прерогатив як єдино можливій структурі, що може впоратися із роллю арбітра та судді. Отже, відбулася еволюція лібералізму з ідеології, що протистояла державі, у виправдовуючу втручання держави заради ефективного функціонування суспільства [16, с. 59–67].

Відзначимо, що освіта також відіграє важливу роль у сприйнятті ідей лібералізму. Виникає питання про те, чим є лібералізм для української освіти, які суспільні функції він об'єктивно виконує. Але, незмінною і вирішальною залишається головна соціальна функція лібералізму – стимулювати, провокувати, підштовхувати зміни, осучаснювати українське суспільство, звільняючи його для розвитку [11, с. 220–226].

На думку вітчизняних дослідників, основний зміст (сенс) освіти полягає саме в тому, щоб шляхом безперервних випробувань і експериментів людина здобула знання себе, причому таке знання, яке не було б жорстким чином прив'язане до існуючих умов, існуючого контексту, тих норм і запитів, що вимагають і передбачають вузькоспеціалізовану людину та вимагають самостійних і незвичайних рішень. Справжня освіта, яка враховує ліберальні принципи, є засобом пошуку і карбування власної сутності, відкриття свого багатоманітного і невичерпного „Я”. В цьому випадку повинні враховуватись індивідуалістські принципи лібералізму. Звісно, це має відбуватися постійно, протягом усього життя, – але освіта повинна сприяти «само запуску», вона має бути безперервною, триваючою все життя для невгамовного самопізнання і самоствердження [10, с. 213].

Якщо вести мову про створення моделі української освіти, яка відповідала б вимогам і викликам сучасності, то вона має ґрунтуватися на вихованні в душі свободи, на принципах лібералізму, а також у вигляді принципу особистісних (ліберальних) трансформацій. Освіта на різних рівнях має виконувати функції чинника динамічного розвитку і «інноваційного дизайну» особистості, за

допомогою освіти мають відбуватися докорінні трансформації особистості, коли вона стає спроможною приймати власні життєві рішення та бути за них відповідальною. Метафорично кажучи, освітою є тільки те, що формує і змінює особистість, усе те, за допомогою чого людина опановує себе та світ взагалі [11, с. 220–226].

Запропонована стратегема вимагає перегляду усталених уявлень про людину, її здатності набувати завершеної досконалості і бездоганної моральності внаслідок виховних та освітніх впливів. Відомо, що освітня сфера є великою мірою інерційною і консервативною системою. Такою її зробило суспільство минулого, яке мало зовсім інші, ніж сучасне суспільство, характеристики соціальної динаміки. Сьогодні розвинені країни задають нові часові і просторові параметри розвитку, через що освіта повинна глибше розкрити багатомірність людської особистості [10, с. 204–215].

Сучасний етап соціальної трансформації, який докорінним чином впливає на освіту, має свої особливості та заслуговує окремого розгляду. Він характеризується висуненням на передній план доктрини, що базується на логіці розвитку економіки ліберального типу яка формує новий світовий порядок в освіті. Ліберальна глобалізація освіти не однаковою мірою стосується освітніх рівнів різних країн. Вона йде по багатьох напрямках і, насамперед, через різноманітні комерційні форми, де освітня підготовка приймає характер товару: продаж «освітніх продуктів», переміщення по всьому світі студентів, здатних заплатити за свою освіту, створення університетських філій за кордоном тощо. Однак світовий освітній ринок має свої межі в тім плані, що освітні послуги залишаються в багатьох країнах державними.

Ліберальна концепція обрана тому, що вона займає центральне місце в ринкових відносинах, що зумовило її вибір як типу організації при побудові освітньої системи і може бути зразком для освітньої моделі. Концепція носить ліберальний характер, коли вона пропонує освітні відносини на кшталт зустрічі «попиту» і «пропозиції», коли вона впроваджує механізми виробництва та

обміну «освітніми продуктами» і перетворює освітню установу в підприємство, що діє на ринку конкуренції.

Що стосується України, то подальший її розвиток поза сумнівом потребує модернізації системи освіти. Болонська декларація частково відповідає цим тенденціям і сприяє об'єднанню в освітній галузі, здійсненню певних кроків по зближенню освітніх систем. Суттєвий аспект Болонського процесу – лібералізація «освітнього меню», його підбір відповідно до здібностей, бажань та інтересів кожного студента. Лібералізація вищої школи, засвоєння студентами принципів свободи і одночасно відповідальності за свій вибір сприятиме тому, що тільки вільна людина, яка засвоїла навички прийняття рішень і несе за них відповідальність, може по-справжньому бути свідомим громадянином, мобільним професіоналом. Більше того, студент, який обрав курс на основі особистого інтересу, має вчитися зовсім по-іншому [11, с. 220–226].

Але саме проблематика лібералізації освітнього процесу в українській вищій школі наражається на основний камінь спотикання, а саме: неготовність студентської молоді навчатися і діяти в рамках свободи. Бо свобода це, перш за все, особиста відповідальність, а тому часом більш зрозумілою і привабливою стає «втеча від свободи» [20].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, XXI ст. висуває нові, раніше не відомі завдання буквально в усіх сферах життєдіяльності людини і суспільства. Українське суспільство стає дедалі більш антропоцентричним. Індивідуальний розвиток людини, особистості за таких умов стає, з одного боку, основним показником прогресу, а з іншого – головною передумовою подальшого розвитку суспільства та передумовою для становлення ліберальної демократії.

Зазначимо, що ліберальна освіта в українському контексті мусить бути зорієнтована максимальною мірою на виявлення здібностей і вподобань людини, виховувати свідомих громадян із розвиненим почуттям власної гідності. Тільки така освіта може бути спроможною формувати людину, яка

може сприймати зміни і ризик як належне, а також сприймати ліберальні цінності як належні [11, с. 220–226].

Узагальнюючи перспективи встановлення в посткомуністичних країнах стабільного і міцного ліберально-демократичного порядку (подібного до того, що існує в країнах Заходу), зазначимо, що вагома роль у цих процесах належить змінам в ціннісних орієнтирах і діях політичних суб'єктів (як на рівні лідерів і організацій, так і на рівні мас) у бік раціоналізації та лібералізації. Поки що ці процеси протікають дуже повільно. Сьогодні в українському суспільстві спостерігається більш сильна орієнтація на націоналістичні ідеї, які певним чином уповільнюють процеси лібералізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біденко Ю. М. Ідеологічні детермінанти політичного процесу (державний та глобальний виміри) : дис. ... кандидата політ. наук : 23.00.02 / Біденко Юлія Михайлівна. — Харків, 2009. — 241 с.
2. Бублик П. Перспективи лібералізму в Україні [Електронний ресурс] / П. Бублик // Матеріали круглого столу Ліберально-демократичної партії України. — 2004. — 17 лип. — Режим доступу : <http://www.ldpu.org.ua/partners/institution-of-liberalism/4289c47ab87e0/>.
3. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер ; [пер. с нем. / сост., общ. ред. и предисл. Ю. Н. Давыдова]. — М. : Прогресс, 1990. — 808 с.
4. Головка І. В. Стан та перспективи формування ліберальної демократії в Україні / І. В. Головка // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. — К. : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2009. — Вип. 27. — С. 367—375.
5. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / Макс Горкгаймер ; [пер. з нім. М. Д. Култаєвої]. — К. : ППС-2002, 2006. — 282 с.
6. Грондона М. Культурна типологія економічного розвитку / Мар'яно Грондона // І. — 2008. — № 53. — С. 62—72.
7. 2012: політичні підсумки і прогнози - загальнонаціональне опитування : результати загальнонаціонального соціологічного опитування (2012 р.) [Електронний ресурс] // Фонд „Демократичні ініціативи” та „Юкрейніан соціолоджі сервіс”. — Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/archive>.
8. Еріксен Т. Г. Тиранія моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу / Томас Гілланд Еріксен ; [пер. з англ. В. Дмитрука]. — Львів : Кальварія, 2004. — 196 с.
9. Жулинський М. Україна: випробування свободою, або чим зумовлюється прогрес нації [Електронний ресурс] / М. Жулинський // Дзеркало тижня. — 2004. — № 38 (513). — 25 вер.—1 жовт. — Режим доступу : <http://www.dt.ua/3000/3050/47838/>.
10. Заблоцький В. П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія : [моногр.] / В. П. Заблоцький. — Донецьк : Янтра, 2001. — 367 с.

11. Застава І. В. Проблематика лібералізму: освітній вимір / І. В. Застава // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. — Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2007. — Вип. 15. — 528 с. — С. 220—226.
12. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
13. Лібанова Е. «Я не вірю в можливість відродження протестантської етики» / Е. Лібанова // Дзеркало тижня. — 2009. — № 26 (754). — 11—31 липня.
14. Мизес Л. фон. Социализм. Экономический и социологический анализ / Людвиг фон Мизес ; [пер. с англ. Б. Пинскера]. — М. : „Catallaxy”, 1994. — 416 с.
15. Михальченко М. Українська національна ідея: підказки для політичних лідерів / М. Михальченко // Політичний менеджмент. — 2007. — Спеціальний випуск. — С. 24—36.
16. Прунак М. Виклик лібералізму: критика, але не заперечення / М. Прунак // Соціогуманітарні проблеми людини. — 2005. — № 1. — С. 59—67.
17. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2009 р.) [Електронний ресурс] // Релігійно-інформаційна служба України. — Режим доступу : <http://risu.org.ua/ukr/resourses/statistics/ukr2009/>.
18. Рікер П. Ідеологія та утопія / Поль Рікер ; [пер. з англ. В. Верлоки / відп. за вип. К. Сігов, Л. Фінберг ; наук. ред. О. Якубенко]. — К. : Дух і Літера, 2005. — 386 с.
19. Тихомирова Є. Б. Паблік рилейшнз у глобалізованому світі : [моногр.] / Є. Б. Тихомирова. — К. : Наша культура і наука, 2004. — 489 с.
20. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм ; [пер. с англ. ; общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича]. — М. : Прогресс, 1989. — 272 с.